QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 2-son)

IJTIMOIY FANLAR

SOCIAL STUDIES

MARKAZIY OSIYODA TOSH ASRI YODGORLIKLARI ASOSIDA INSON ONGNING SHAKLLANISHI: FALSAFIY-ANTROPOLOGIK TAHLIL

https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i02.106

O‘ng‘alov Lazizbek Amiriddin o‘g‘li
Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti Samarqand kompusi
“Psixologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kaferdasi assistenti.
+998936505194
lungalov@bk.ru
https://orcid.org/0009-0009-6737-6452

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyodagi Tosh asri yodgorliklari asosida inson ongining shakllanish jarayoni falsafiy-antropologik yondashuv doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotda inson ongining rivojlanishi biologik instinktlar bilan cheklanib qolmasdan, mehnat faoliyati, ijtimoiy munosabatlar va ramziy amaliyotlar ta’sirida murakkablashib borgan murakkab tarixiy jarayon sifatida talqin etiladi. Arxeologik materiallar, jumladan mehnat qurollari, jamoaviy manzilgohlar va marosimli ko‘mishlar tahlili asosida inson tafakkurining predmetli-amaliy, ramziy va ijtimoiy bosqichlari yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklari inson ongining biologik bosqichdan ijtimoiy-madaniy ong darajasiga o‘tishini aks ettiruvchi muhim tarixiy va falsafiy manba ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Tosh asri, Markaziy Osiyo, inson ongi, falsafiy antropologiya, mehnat faoliyati, ramziy tafakkur, ijtimoiy ong, arxeologik yodgorliklar.

Аннотация. В статье на основе памятников каменного века Центральной Азии проводится философско-антропологический анализ процесса формирования человеческого сознания. Показано, что развитие сознания не ограничивалось биологическими инстинктами, а происходило в результате трудовой деятельности, социальных отношений и символических практик. На основе анализа археологических материалов, включая орудия труда, коллективные поселения и ритуальные погребения, раскрываются предметно-практический, символический и социальный этапы становления человеческого мышления. Результаты исследования свидетельствуют о том, что памятники каменного века Центральной Азии являются важным историческим и философским источником для понимания перехода человеческого сознания от биологического уровня к социально-культурному.

Ключевые слова: каменный век, Центральная Азия, человеческое сознание, философская антропология, трудовая деятельность, символическое мышление, социальное сознание, археологические памятники.

Abstract. This article presents a philosophical and anthropological analysis of the formation of human consciousness based on Stone Age sites in Central Asia. The study argues that the development of consciousness was not limited to biological instincts but evolved through labor activity, social relations, and symbolic practices. By analyzing archaeological materials such as stone tools, collective settlements, and ritual burials, the research identifies the practical, symbolic, and social stages of human cognitive development. The findings demonstrate that Stone Age sites in Central Asia represent an important historical and philosophical source for understanding the transition of human consciousness from a biological to a socio-cultural level.

Keywords: Stone Age, Central Asia, human consciousness, philosophical anthropology, labor activity, symbolic thinking, social consciousness, archaeological sites.

Introduction (Kirish) Markaziy Osiyo hududi insoniyat tarixining eng qadimgi bosqichlariga oid boy va rang-barang arxeologik merosga ega bo‘lib, bu hududdagi Tosh asri yodgorliklari inson evolyutsiyasining muhim bosqichlarini aks ettiradi. Ushbu yodgorliklar an’anaviy ravishda moddiy madaniyat, mehnat qurollari va xo‘jalik faoliyati nuqtai nazaridan o‘rganib kelingan bo‘lsa-da, ularning inson tafakkuri va ongining shakllanishi bilan bog‘liq jihatlari nisbatan kam tadqiq etilgan. Holbuki, tosh qurollar, manzilgohlar, marosimli ko‘mishlar va tasviriy faoliyat insonning biologik mavjudotdan ongli va madaniy mavjudotga aylanish jarayonini anglashda muhim manba hisoblanadi.

Zamonaviy gumanitar fanlarda inson ongining kelib chiqishi masalasi fanlararo yondashuv asosida ko‘rib chiqilmoqda. Xususan, arxeologiya, falsafa, psixologiya va antropologiya fanlari kesishmasida shakllangan **kognitiv va falsafiy antropologiya** inson ongini moddiy madaniyat orqali bilish imkoniyatini kengaytirdi. Bu yondashuvga ko‘ra, arxeologik topilmalar nafaqat texnologik rivojlanish darajasini, balki inson tafakkurining murakkablashuvi, rejalashtirish qobiliyati va ramziy fikrlashning paydo bo‘lishini ham aks ettiradi (Mithen, 1996).

Falsafiy antropologiya insonni faqat biologik mavjudot sifatida emas, balki **mehnat, madaniyat va ramziy faoliyat orqali shakllangan ongli mavjudot** sifatida talqin qiladi. Bu qarash XIX asr oxiri – XX asr boshlaridayoq Friedrich Engels tomonidan ilgari surilib, mehnat insonning nafaqat jismoniy, balki ruhiy va ongiy rivojida hal qiluvchi omil ekanligi asoslab berilgan. Engelsga ko‘ra, mehnat jarayonida qo‘l va ong birgalikda rivojlanib, inson tafakkurining ijtimoiy tabiati shakllangan (Engels, 1896).

Mazkur g‘oya keyinchalik psixologiya va falsafada chuqur rivojlantirildi. Xususan, Lev Vygotskiy inson ongining shakllanishini ijtimoiy faoliyat va madaniy muhit bilan bog‘lab, ong avval tashqi (ijtimoiy) shaklda, so‘ngra ichki (psixik) shaklda namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi

(Vygotskiy, 1978). Ushbu yondashuv Tosh asri yodgorliklarini faqat texnik taraqqiyot mahsuli emas, balki ijtimoiy va ongiy jarayonlarning moddiy ifodasi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Markaziy Osiyodagi Tosh asri yodgorliklari — Selungur, Ko‘lbuloq, Obi-Rahmat, Teshiktosh kabi manbalar — inson tafakkurining dastlabki bosqichlari haqida muhim ma’lumot beradi. Ayniqsa, marosimli ko‘mishlar va maqsadli ravishda tayyorlangan mehnat qurollari inson ongida ramziy fikrlash, rejalashtirish va ijtimoiy munosabatlar shakllanganidan dalolat beradi. Bu jarayon insonning biologik bosqichdan madaniy bosqichga o‘tishini ifodalovchi muhim ontologik burilish sifatida qaraladi (Leontyev, 1978).

Shu bois, Markaziy Osiyodagi Tosh asri arxeologik materiallarini **falsafiy-antropologik nuqtai nazardan** qayta tahlil qilish zamonaviy ilm-fan oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Bunday yondashuv inson ongining shakllanishini faqat evolyutsion-biologik jarayon emas, balki ijtimoiy, madaniy va ramziy faoliyat natijasi sifatida tushunishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi — Markaziy Osiyodagi Tosh asri yodgorliklari asosida inson ongining shakllanish jarayonini falsafiy-antropologik jihatdan tahlil qilish, arxeologik dalillar orqali inson tafakkurining evolyutsion va madaniy asoslarini ochib berishdan iborat.

Methods (Tadqiqot metodlari)

Mazkur tadqiqot fanlararo yondashuv asosida olib borildi. Inson ongining shakllanishi murakkab va ko‘p qatlamli jarayon bo‘lganligi sababli, uni faqat bitta fan doirasida izohlash yetarli emas. Shu bois tadqiqotda falsafa, antropologiya, psixologiya va arxeologiya fanlarining nazariy-metodologik yutuqlariga tayanildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy metodlardan foydalanildi.

Birinchidan, tarixiy-falsafiy tahlil metodi qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida inson ongining shakllanishiga oid klassik va zamonaviy falsafiy konsepsiyalar o‘rganildi. Xususan, mehnatning inson ongini shakllantirishdagi roli haqidagi qarashlar, madaniy-tarixiy yondashuv va faoliyat nazariyasi tahlil qilindi. Mehnat insonning biologik moslashuvdan ijtimoiy ong darajasiga ko‘tarilishida hal qiluvchi omil ekanligi Friedrich Engels asarlarida asoslab berilgan bo‘lib, ushbu nazariya Tosh asri mehnat qurollarini ongli faoliyat mahsuli sifatida talqin qilishga metodologik asos bo‘ldi (Engels, 1896). Shuningdek, ongning ijtimoiy tabiati va tarixiy rivoji Lev Vygotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasi doirasida ko‘rib chiqildi (Vygotskiy, 1978).

Ikkinchidan, falsafiy-antropologik interpretatsiya metodi qo‘llanildi. Ushbu metod arxeologik materiallarni faqat moddiy yoki texnologik yutuq sifatida emas, balki insonning ontologik va kognitiv taraqqiyotini aks ettiruvchi hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi. Tosh asri yodgorliklari — mehnat qurollari, manzilgohlar va marosimli amaliyotlar — insonning borliqni anglash usuli, ramziy tafakkuri va ijtimoiy ongining shakllanishi bilan bog‘liq holda tahlil qilindi. Bu yondashuv falsafiy antropologiyada insonni “madaniyat yaratuvchi mavjudot” sifatida talqin qilish an’anasiga tayanadi.

Uchinchidan, komparativ (taqqoshlovchi) tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu metod orqali Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklari inson ongining umumiy evolyutsion modeli bilan qiyoslandi. Tosh qurollarining texnologik murakkabligi, rejalashtirish darajasi va ramziy amaliyotlar boshqa hududlardagi paleolit materiallari bilan solishtirilib, ularning kognitiv mazmuni aniqlashtirildi. Bunday yondashuv kognitiv arxeologiyada keng qo‘llanilib, moddiy madaniyat orqali tafakkur taraqqiyotini tushuntirishga xizmat qiladi (Mithen, 1996).

To‘rtinchidan, mantiqiy umumlashtirish metodi qo‘llanildi. Ushbu metod orqali alohida arxeologik dalillar va nazariy qarashlar umumiy konseptual tizimga keltirildi. Umumlashtirish jarayonida ongning shakllanishi mehnat va faoliyat bilan uzviy bog‘liq ekanini asoslovchi Aleksey Leontyevning faoliyat nazariyasiga tayangan holda inson ongining shakllanish modeli ishlab chiqildi (Leontyev, 1978).

Mazkur metodlarning kompleks qo‘llanilishi Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklarini inson ongining evolyutsion va madaniy taraqqiyoti kontekstida tahlil qilish, ularning falsafiy-antropologik mazmunini ochib berish imkonini yaratdi.

Results (Natijalar)

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyodagi Tosh asri yodgorliklari inson ongining shakllanishida bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bir necha muhim bosqichlarni aks ettiradi. Ushbu bosqichlar mehnat faoliyati, ramziy tafakkur va ijtimoiy munosabatlarning rivoji bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Markaziy Osiyodagi Selungur g‘ori, Obi-Rahmat g‘ori va Ko‘lbuloq kabi yodgorliklardan topilgan tosh qurollar inson faoliyatining oddiy instinktiv moslashuv emas, balki **ongli va maqsadli harakat** natijasi bo‘lganini ko‘rsatadi. Qurollarning simmetrik shakli, ularni tayyorlashda texnologik ketma-ketlikka amal qilingani hamda xom ashyoni ongli ravishda tanlash inson tafakkurida oldindan rejalashtirish va natijani tasavvur qilish qobiliyati shakllanganidan dalolat beradi.

Mazkur holat inson tafakkurining **predmetli-amaliy xarakterga ega bo‘lgan bosqichi**ni aks ettiradi. Kognitiv arxeologiya tadqiqotlarida bunday texnologik murakkablik tafakkurning muayyan darajada abstraksiyalashuvi va harakatlarni ongli boshqarish bilan bog‘lanadi (Wynn, 1995). Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Tosh asri mehnat qurollari inson ongining faoliyat jarayonida shakllanganligini tasdiqlovchi muhim empirik dalil hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari inson ongida **ramziy tafakkur**ning shakllanishi marosimli amaliyotlar orqali namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi. Surxondaryo hududidagi Teshiktosh g‘oridan aniqlangan taxminan 8–9 yoshli neandertal bolaga oid dafn marosimi bunga yorqin misoldir. Dafn jarayonida marhumning maxsus tartibda joylashtirilgani va tog‘ echkisi shoxlari bilan o‘ralgani bu hodisaning tasodifiy emas, balki **ongli va ramziy mazmunga ega marosim** bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mazkur dalillar inson ongida o‘lim, jamoa va ruhiy tasavvurlar haqidagi dastlabki qarashlar shakllanganini anglatadi. Antropologik tadqiqotlarda marosimli ko‘mishlar ramziy fikrlash va ijtimoiy ongning paydo bo‘lishi bilan bog‘lanadi (Trinkaus, 1984). Bu jarayon

insonning biologik mavjudotdan ijtimoiy-madaniy mavjudotga o‘tishidagi muhim bosqichni aks ettiradi.

Olingan natijalar Tosh asri manzilgohlarida **jamoaviy yashash shakli** ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi. Manzilgohlarning tuzilishi, mehnat faoliyatining jamoa doirasida amalga oshirilgani va marosimlarning kollektiv xarakteri inson ongining individual emas, balki **ijtimoiy (kollektiv) xarakterda** shakllanganidan dalolat beradi.

Bu holat ijtimoiy ong tushunchasi bilan izohlanadi. Ijtimoiy munosabatlar inson tafakkurining rivojida asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan bo‘lib, ong dastlab jamoa doirasida shakllanib, keyinchalik individuallashgan (Vygotskiy, 1978). Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklari inson ongining aynan jamoaviy faoliyat va muloqot jarayonida vujudga kelganini ko‘rsatadi.

Discussion (Muhokama)

Olingan natijalar Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklari inson ongining evolyutsion shakllanishini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba ekanini ko‘rsatadi. Markaziy Osiyo hududi paleolit davridayoq insonning nafaqat biologik moslashuvi, balki ongli faoliyatining shakllanish jarayoni kechgan mintaqalardan biri bo‘lgan. Bu holat hududda aniqlangan ko‘plab yodgorliklarning uzoq vaqt davomida yashash va faoliyat yuritish uchun qulay bo‘lganini ko‘rsatadi (Okladnikov, 1949).

Mehnat faoliyati ongning predmetli-amaliy asosini yaratgan bo‘lsa, marosimli amaliyotlar ramziy tafakkurning shakllanishiga zamin yaratgan. Markaziy Osiyo paleolit yodgorliklarini tadqiq qilgan Aleksey Okladnikov Tosh asri manzilgohlarini insonning faoliyat mahsuli sifatida baholab, mehnat qurollarining texnologik murakkabligi inson tafakkurining rivojlangan darajasini ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, Markaziy Osiyo paleolit madaniyatlari insonning ongli faoliyati va ijtimoiy tajribasini aks ettiruvchi muhim tarixiy bosqichdir (Okladnikov, 1949).

Markaziy Osiyodagi marosimli ko‘mishlar masalasi ham inson ongining ramziy jihatdan rivojlanganini ko‘rsatadi. Xususan, Surxondaryo hududidagi Teshiktosh g‘orida aniqlangan neandertal bolaga oid dafn marosimi Markaziy Osiyo paleolitida o‘lim, jamoa va ruhiy tasavvurlar shakllanganini tasdiqlaydi. Ushbu yodgorlikni qayta tahlil qilgan Markaziy Osiyo paleolitini o‘rganuvchi tadqiqotchilar Teshiktosh dafnini tasodifiy hodisa emas, balki ongli va ramziy harakat sifatida baholaydilar (Derevianko, 1998).

Shuningdek, Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklari inson ongining ijtimoiy xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Obi-Rahmat, Ko‘lbuloq va Selungur kabi yodgorliklar uzoq muddatli jamoaviy yashash shakli mavjud bo‘lganidan dalolat beradi. Bu holat Markaziy Osiyo paleolitida ijtimoiy munosabatlar va kollektiv ongning shakllanganini ko‘rsatadi. Ushbu masala bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda Markaziy Osiyo hududi paleolit davridayoq murakkab ijtimoiy tizimlar shakllangan mintaqa sifatida tavsiflanadi (Islamov, 2001).

Markaziy Osiyo arxeologiyasiga oid ilmiy ishlarda Tosh asri yodgorliklarini faqat tipologik va xronologik jihatdan o‘rganish yetarli emasligi alohida ta’kidlanadi. A. P.

Derevianko Markaziy Osiyo paleolitini inson tafakkuri va madaniy faoliyatining muhim bosqichi sifatida baholab, ushbu hudud materiallarini inson ongining evolyutsiyasini tushunishda muhim metodologik asos deb hisoblaydi (Derevianko, 1998). Bu yondashuv arxeologik topilmalarni ontologik va kognitiv mazmunga ega tarixiy manbalar sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo Tosh asri yodgorliklari inson ongining biologik asosdan ijtimoiy-madaniy ong darajasiga ko‘tarilish jarayonini yorituvchi muhim tarixiy va falsafiy manba hisoblanadi. Hududga oid ilmiy tadqiqotlar ushbu jarayon Markaziy Osiyoda erta va murakkab shaklda kechganini ko‘rsatadi, bu esa mintaqaning insoniyat sivilizatsiyasi tarixidagi o‘rnini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Conclusion (Xulosa)

Olib borilgan tadqiqot Markaziy Osiyodagi Tosh asri yodgorliklari inson ongining biologik instinktlar darajasidan ijtimoiy-madaniy ong darajasiga o‘tish jarayonini yaqqol aks ettirishini ko‘rsatdi. Mehnat faoliyati, marosimli amaliyotlar va jamoaviy yashash shakllari inson tafakkurining bosqichma-bosqich murakkablashuviga olib kelgan bo‘lib, bu jarayon insonni tabiiy muhitga moslashuvchi biologik mavjudotdan madaniyat va ramziy ma’nolar yaratuvchi ongli subyektga aylantirgan.

Markaziy Osiyo paleolit yodgorliklarida aniqlangan mehnat qurollari inson faoliyatining ongli va maqsadli xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat mehnat jarayonida tafakkurning predmetli-amaliy asoslari shakllanganini tasdiqlaydi. Ushbu xulosalar mehnat inson ongining shakllanishidagi hal qiluvchi omil ekanini ta’kidlagan **Fridrix Engels** qarashlari bilan mos keladi. Engelsga ko‘ra, mehnat insonning nafaqat jismoniy, balki ongiy taraqqiyotining ham asosiy harakatlantiruvchi kuchidir.

Shuningdek, marosimli ko‘mishlar va jamoaviy amaliyotlar inson ongida ramziy tafakkur va ijtimoiy munosabatlar shakllanganidan dalolat beradi. Bu jarayon ongning individual emas, balki ijtimoiy tabiatga ega ekanini ko‘rsatadi. Mazkur holat ongning ijtimoiy kelib chiqishini asoslagan Lev Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi bilan izohlanadi. Uning fikricha, ong avval jamoa doirasida vujudga kelib, keyinchalik individ tafakkurining tarkibiy qismiga aylanadi.

Falsafiy-antropologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo Tosh asri arxeologiyasi faqat moddiy madaniyat tarixini emas, balki inson ongining ontologik va kognitiv shakllanish bosqichlarini anglashda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois Tosh asri yodgorliklarini tipologik va xronologik doiradan tashqarida, inson tafakkurining evolyutsiyasi kontekstida o‘rganish Markaziy Osiyo arxeologiyasining istiqbolli ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyodagi Tosh asri yodgorliklari insoniyat tarixida ong va madaniyatning shakllanish jarayoni erta va murakkab shaklda kechganini ko‘rsatadi. Bu esa mintaqaning insoniyat sivilizatsiyasi va tafakkur tarixi rivojidagi muhim o‘rnini falsafiy-antropologik jihatdan asoslash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Cassirer, E.** *An Essay on Man*. New Haven: Yale University Press, 1944.
2. **Engels, F.** The Part Played by Labour in the Transition from Ape to Man. In: *Dialectics of Nature*. Moscow: Progress Publishers, 1976.
3. **Islomov, U. I.** *Obi-Rahmat g‘ori va Markaziy Osiyoning o‘rta paleoliti*. Toshkent, 2001.
4. **Lewis-Williams, D.** *The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art*. London: Thames & Hudson, 2002.
5. **Leontiev, A. N.** *Activity, Consciousness, and Personality*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1978.
6. **Mithen, S.** *The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion and Science*. London: Thames & Hudson, 1996.
7. **Okladnikov, A. P.** *Палеолит Средней Азии*. Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1949.
8. **Pomeroy, E., et al.** New Neanderthal remains associated with the flower burial at Shanidar Cave. *Antiquity*, 2020, Vol. 94. Cambridge University Press.
9. **Trinkaus, E.** Погребальные обряды неандертальцев и символическое поведение. *Current Anthropology*, 1984, Vol. 25, No. 5, pp. 678–681.
10. **Vygotsky, L. S.** *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
11. **Wynn, T.** Handaxe symmetry and the evolution of human cognition. *Current Anthropology*, 1995, Vol. 36, No. 2, pp. 203–224.
12. **Деревянко, А. П.** Средний палеолит Центральной Азии. *Journal of World Prehistory*, 1998, т. 12, № 3, с. 195–234.